

کتاب
تاریخ المدینة المنورة
(اخبار المدينة النبوية)

لابن شعبة
ابوزید عمر بن شعبه المیري البصري

۱۷۳ - ۲۶۲

تاریخ المدینة المنورة، تألیف ابوزید عمر بن
شعبه نمیری بصری، تحقیق فهیم محمود
سلسوت، قم، منشورات دارالفکر (افست)،
۱۳۶۸ ش، ۴ جلد در دو مجلد، ۱۳۹۶ صفحه،
قطع وزیری.

مدینة منوره

زمانی که جهل و نادانی جهان انسانیت
بویره شبه جزیره حجاز را فرا گرفته و
نزدیک بود که به یکباره کلیه ارزشهای
انسانی محو و نابود شود خداوند رحمان
بر جامعه بشری منت نهاد و انسان کاملی
را برای هدایت و رهنمونی بشر مبعوث

اثری
نفیس

اما
ناشناخته

سیدعلی میرشریفی

کرد. آخرین سفیر خدا محمد مصطفی - صلی الله علیه وآله وسلم - پس از برگزیده شدن به رسالت، سیزده سال در مکه مکرمه در راه پیاده کردن احکام و فرهنگ اسلام کوشید؛ آنگاه بناچار مکه را ترک گفته و به یثرب هجرت کرد. شهر یثرب که پس از هجرت رسول خدا - ص - مدینه الرسول، نام گرفت و بعدها اختصاراً به آن مدینه، گفته شد، شهر انقلابی و پر جنب و جوشی بود. پیامبر - ص - در این شهر، شالوده حکومت اسلامی را پایه‌ریزی و قانون اساسی آن راتهییه و تنظیم کرد، ارتش قدرتمندی فراخور حال آن روز، مجهز نمود و... چهره شهر را تغییر داد و به آن سروسامان بخشید. به همین لحاظ است که مدینه از همان صدر اسلام مورد توجه خاص مورخان بوده و در باره آن کتابهای مستقلی نگاشته‌اند.

نویسندگانی که تاریخ مدینه را نوشته‌اند تا حدودی چهره این شهر را در زمان رسول خدا - ص - ترسیم کرده و نکات ریز و شیرین و بسیار جالبی را ثبت نموده‌اند. مثلاً گفته‌اند: مدینه چند محله و چند مسجد داشت، دارای چند چاه آب بود، بازار آن در کجا قرار داشت، منزل پیامبر - ص - در کدام نقطه آن بود و... گویند: نخستین کسی که در باره مدینه تاریخ نوشت، محمد بن حسن زیاله (زنده

تاسال ۱۹۹ ق) بود که متأسفانه باید گفت که تاکنون از اثر گرانقدر وی خبری در دست نیست جز پاره‌ای از مطالب آن که در کتاب وفاء الوفاء سمهودی آمده است. بعد از او نیز عده‌ای از مورخان در این باره کتاب نوشته‌اند که یکی از جامعترین و مفصلترین این کتابها، تاریخ المدینه المنوره، تألیف ابو زید عمر بن شبهه نمیری است؛ با در نظر گرفتن این مطلب که نوشته‌های قبل از ابن شبهه درباره مدینه، اینک در دست نیست، می‌توان گفت: فعلاً اثر ابن شبهه، یگانه متن دست اول و اساس کار در این مورد است.

مؤلف کتاب

ابوزید عمر بن شبهه نمیری بصری نحوی، فقیه، ادیب، شاعر، مورخ و محدث به سال ۱۷۳ ق در شهر بصره به دنیا آمد و در همانجا به فراگیری دانش و علوم اسلامی پرداخت و در دانش نحو، صرف، حدیث، تاریخ و سیره به مرتبه والایی دست یافت. وی بعدها دراواخر عمر به سامرا هجرت کرد و تا آخر حیات

۱ - تاریخ المدینه المنوره، عمر بن شبهه نمیری بصری، تحقیق فهیم محمود شلتوت، افست انتشارات دارالفکر، ج ۱، مقدمه، ص «ک، ل».

خود (سال ۲۶۲ ق) در آنجا مقیم بود.^۲ این شبّه از بسیاری از دانشمندان و محدّثان استفاده نموده و از آنان حدیث نقل می‌کند که اسامی برخی از آنان بدین شرح است:

ابو داوود طیّالسی، اصمعی، محمد بن جعفر غنّدر، ابوزکریا یحیی بن محمد بن قیس، علی بن عاصم، یزید بن هارون، عمر بن شیبیب، حسین جعفی...
عده‌ای نیز از عمر بن شبّه روایت کرده‌اند که مشهورترین آنان عبارتند از: ابن ماجه قزوینی صاحب سنن، احمد بن یحیی بلاذری، احمد بن یحیی ثعلب نحوی، ابوبکر بن ابی‌الدنیا، ابن ابی حاتم رازی، احمد بن عبدالعزیز جوهری و...^۳
عالمان رجالی اهل سنت، ابن شبّه را مورد اعتماد دانسته و او را راستگو و قلمداد کرده‌اند، ابن ابی حاتم رازی، دارقطنی، ابن حبّان، خطیب بغدادی، عبدالرحمن سیوطی، ابن عماد حنبلی و... او را توثیق کرده‌اند.^۴

تحقیق و چاپ کتاب

عمر بن شبّه قریب بیست اثر در علوم مختلف از قبیل: تاریخ، حدیث، مقتل، نحو، شعر و... تصنیف نموده^۵ که گویا

معروفترین و مشهورترین آنها تاریخ المدینة المنورة است. از این کتاب تا همین اواخر اثری در دست نبود، فقط قسمتهایی از آن در وفاء‌الوفاء سمهودی آمده بود تا اینکه چند سال قبل نسخه‌ای از آن در یکی از کتابخانه‌های شخصی مدینه پیدا شد و برای اولین بار به کوشش آقای حبیب محمود احمدی و با تحقیق آقای فهیم محمود شلتوت^۶ در چهار جلد در عربستان به طبع رسید. گرچه هدف ما در این نوشتار کوتاه نقد و بررسی تصحیح کتاب نیست، لیکن دریغ است که

.....

- ۲ - تاریخ بغداد ، خطیب بغدادی، طبع بیروت، ج ۱۱، ص ۲۰۸؛ تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، طبع بیروت، ج ۷، ص ۴۰۵؛ فهرست ابن ندیم، طبع رضا تجدد، ص ۱۲۵.
- ۳ - تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۴۰۵؛ تاریخ المدینة المنورة، ج ۱، مقدمه ، ص «ح».
- ۴ - تهذیب التهذیب، ج ۷، ص ۴۰۵؛ الجرح و التعذیل ابن ابی حاتم رازی، طبع بیروت، ج ۶، ص ۱۱۶.
- ۵ - اسامی کتابها و تألیفات ابن شبّه را ابن ندیم در فهرست ص ۱۲۵ ذکر کرده است.
- ۶ - جناب آقای حبیب محمود مدنی از چهره‌های سرشناس و شخصیت‌های علمی مدینه هستند، وی کتابخانه شخصی معظمی دارد که حاوی ده هزار جلد کتاب است.
- ۷ - گویند جناب آقای فهیم محمود شلتوت اهل مصر، ساکن قاهره و دارای دکترای ادبیات است.

اشاره‌ای به زحمات ارزشمند مصحح نشود. مصحح مقدمه‌ای کوتاه در باره مؤلف و اثر وی و چگونگی تصحیح کتاب دارد. پاورقی و توضیحات بسیاری در پابرها آمده که عموماً مفید است. بسیاری از منابع احادیث کتاب استخراج شده و شرح حال مختصری از رجال در پاورقی آمده که اینها نیز سودمند است. کلمات مشکل و اسامی نامأنوس اعراب گذاری شده، پاره‌ای از عناوین و سرفصلهای مورد نیاز، با ذکر اینکه اضافه مصحح است، بدان افزوده شده است. فهرست موضوعی کامل و نیز فهرست اعلام^۸ به قلم دکتر بکری شیخ امین در آخر کتاب آمده است. با توجه به این موضوع که مصحح، فقط يك نسخه (خطی) از کتاب در دست داشته و بیشتر با مراجعه به متون و مآخذ دیگر، کار تصحیح را دنبال کرده، تصحیح و تحقیق کتاب قابل تحسین و تجلیل است.

قابل ذکر است که مصحح، تقریباً تعصب و تنگ نظری را کنار گذاشته و در مواردی حق مطلب را ادا و حقیقت امر را اظهار کرده و هیچ گونه غرض ورزی ننموده است، بطور نمونه در ج ۱، ص ۱۹۶ - ۱۹۷ که مؤلف در باره ماجرای فدک می نویسد: فَوَجِدْتُ فَاطِمَةَ عَلِي أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي ذَلِكَ...

مصحح در توضیح کلمه «فوجدت» می نویسد: ای غضبت و در بسیاری از موارد با اینکه منابع دیگری برای ارجاع مطالب بوده از کتاب جلیل القدر الغدير علامه امینی - رحمه الله عليه - استفاده کرده و بدان ارجاع داده است، مانند صفحات ۱۰۹۶، ۱۰۹۹، ۱۱۰۸ و...

محتوای کتاب

تاریخ المدينة المنورة دارای سه بخش است:

أ - بخش نخست شامل تاریخ پیامبر - ص - از بدو ورود به مدینه تا رحلت آن حضرت است و نیز شامل شرح و توضیح مسجدها، چاهها، بازارها، قبرها، کوهها، حدود و مشخصات مدینه و...

ب - بخش دوم در باره تاریخ عمر بن خطاب است. این بخش بسیار مفصل و طولانی و در برگیرنده تاریخ عمر از تولد تا مرگ وی است و دوران خلافت او را به طور گسترده تشریح کرده است.

ج - بخش سوم، شرح حال و تاریخ زندگانی و روزگار حکومت عثمان است. در نسخه کنونی با پایان پذیرفتن

.....

۸ - در فهرست اعلام، رجالی فهرست شده اند که محقق شرح حال آنان را در پاورقی آورده است. رك: تاریخ المدينة المنورة ج ۴، ص ۱۳۱۹.

تاریخ عثمان کتاب نیز پایان می‌پذیرد.^۱

ویژگیهای برجسته کتاب

تاریخ ابن شُبّه از چند نظر حایز اهمیت است:

۱- قدمت آن بسیار قابل توجه است، یعنی متنی بس کهن و مربوط به آخر قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری است.

۲- از نظر سیره و تاریخ پیامبر- ص - نیز يك دوره سیره دست اول می‌باشد که در برگرفته قسمت زیادی از مسائل و کارهای رسول خدا- ص - در مدینه است.

۳- درمورد خلافت عمر و عثمان یکی از بهترین و بزرگترین منابع و مآخذ موجود است، درکمتر منبعی می‌توان تاریخ عمر و عثمان را این چنین مفصل یافت.

۴- مؤلف تاحدّ زیادی خود را از کوره راه تاریخ تعصب رهانیده و در نتیجه، حقایق و واقعیات جالبی را در تألیف خود، تدوین نموده است در مثل می‌نویسد: حضرت زهرا - علیهاالسلام - در واپسین روزهای عمر خویش پس از ماجرای طلب فدک و... بر ابو بکر غضب کرد و حاضر نشد با وی صحبت کند تا

تاریخ المدينة المنوره اثری نفیس اما ناشناخته

اینکه از دنیا رحلت نمود! عبارت کتاب این است:

فابی ابو بکر رضی الله عنه أن يدفع الی فاطمة رضی الله عنها منها شیئاً فوجدت فاطمة علی ابی بکر رضی الله عنه فی ذلك فهجرته فلم تکلمه حتی توفیت. یا اینکه در ج ۱، ص ۱۱۰ می‌گوید:

علی - علیه السلام - حضرت زهرا را شبانه دفن کرد و ابو بکر را در مراسم تشییع و تدفین خبر نکرد.

و نیز در ج ۳، ص ۷۹۸ - ۷۹۹ داستان اعتراض امام حسین - علیه السلام - را نسبت به خلیفه دوم - که بر منبر در حال ایراد سخن بود - نقل کرده که خواندنی است و...

ه- در اثر مزبور نکات تازه و ارزنده زیاد یافت می‌شود همانند داستان مباهله که در ج ۱، ص ۵۸۰ - ۵۸۶ به طور کامل و دقیق ذکر شده است. گفتنی است داستان مباهله بدین گونه در مأخذی مربوط به قرن سوم هجری برای کاوشگران در تاریخ اسلام بسیار ارزشمند است.

و- تعدادی از آیات شریف قرآن با

.....

۹- البته همانطور که خواهد آمد کتاب ناقص است.

بیان شأن نزول آنها آمده، که از دیدگاه تفسیر راه گشا و مفید است مثل شأن نزول آیه مبارکه فیہ رجالٌ یُحِبُّونَ أَنْ یَتَطَهَّرُوا...^{۱۰} که مؤلف می‌گوید: مقایسه‌ای است بین مسجد قبا و مسجد ضرار.

۷- در لابلای کتاب پاره‌ای احادیث شریف نبوی با چگونگی صدور آن درج شده است که این نیز برای دانشوران مغتنم است.

نقص کتاب

در کتاب مذکور دو نقص بزرگ به چشم می‌خورد یکی نبودن تاریخ ابوبکر و دیگری نیامدن شرح حال و تاریخ خلافت و زعامت امیر المؤمنین - علیه السلام -؛ در باره نیامدن تاریخ علی - علیه السلام - به حدس ضعیف می‌توان گفت که خود مؤلف نوشته است و یا اینکه اجل وی را مهلت نداده ولی عدم نگارش تاریخ ابوبکر این احتمال را هم بر نمی‌تابد. البته به احتمال زیاد این دو قسمت از نسخه کنونی کتاب، افتاده باشد و شاید اگر نسخه دیگری از آن به دست بیاید، این دو قسمت و یا حداقل بخش تاریخ ابوبکر را دارا باشد. احتمال یاد شده را این قرینه قوت می‌بخشد که کتاب مطبوع کنونی ناقص است؛ چرا که با این جمله ناقص پایان می‌پذیرد:

«حدَّثنا موسی بن اسماعیل، قال حدَّثنا سلام بن مسکین عن عمران بن « (ج ۴، ص ۱۳۱۵) بسیار روشن است که کتاب دنباله داشته است.^{۱۱}»

چاپ جدید

در سال ۱۳۶۸ ش انتشارات دارالفکر قم همان متن مصحح و محقق، فهیم محمود شلتوت را به شیوه افست چاپ کرد و با کمال تعجب و شگفتی باید گفت که بقیه در صفحه ۱۶۰

.....

۱۰ - سوره توبه (۹): ۱۰۸.

۱۱ - به نظر نگارنده اگر سهودی در وفاالوفاء مطلبی را از دوران خلافت ابوبکر و یا امیرالمؤمنین - علیه السلام - از تاریخ المدینه ابن شبه نقل کرده باشد، با جرأت می‌توان گفت که یقیناً و قطعاً تاریخ ابن شبه دارای آن دو قسمت - یا حداقل قسمت ابوبکر - بوده است لذا تورقی سریع از وفاء الوفاء نمودم لیکن متأسفانه به موردی دست نیافتم که مناسبتی از ابوبکر - یا علی - علیه السلام - پیش آمده باشد، تا مؤلف از ابن شبه مطلبی نقل کند؛ شاید اگر کسی کتاب یاد شده را به دقت مطالعه کند، سر نخ از این مطلب پیدا شود. در پایان تذکر این مطلب را لازم می‌دانم: دو نفر از کتابشناسان معاصر که در مدینه نسخه خطی کتاب تاریخ المدینه المنوره را دیده بودند به نگارنده گفتند نسخه خطی کتاب ناقص بود. لذا اینکه برخی از محققان می‌گویند - به جهاتی - آن دو قسم را محقق و ناشر حذف کرده، صحیح به نظر نمی‌رسد.